

YEARBOOK OF WOMEN'S HISTORY /

JAARBOEK VOOR VROUWENGESCHIEDENIS XTRA #1

JVG Xtra

1 *Sekse. Een begripsgeschiedenis*, redactie Myriam Everard en Ulla Jansz

Sekse

Een begripsgeschiedenis

redactie Myriam Everard en Ulla Jansz

Amsterdam / Hilversum

2018

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij financiële steun van: Dr C. Louise Thijsen-Schoute Stichting, Stichting Wilhelmina Drucker Fundatie, Stichting Professor van Winter Fonds, Stichting Vriendinnen van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.

Redactie *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*: Eveline Buchheim, Saskia Bultman, Marjan Groot, Evelien Walhout, Ingrid de Zwarte
Contactpersoon: Saskia Bultman (s.bultman@ftr.ru.nl)

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
T: +31 35 6859856
E: info@verloren.nl
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Lay-out: Jan Johan ter Poorten, Aperta, Hilversum

Omslagillustratie: Kind're hier gy voor uw siet / 't Leven van ons Klaas en Griet (Amsterdam: Erven Weduwe Gijsbert de Groot, 1719-1724; variant op de Jan de Wasser-prent op pag. 40), detail. Rijksmuseum, Amsterdam.

ISBN 978-90-8704-757-3

© 2018 Uitgeverij Verloren en de auteurs

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen van illustratiemateriaal. Wie toch meent aanspraak te kunnen maken op copyright wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
MYRIAM EVERARD EN ULLA JANSZ Een geschiedenis van het begrip sekse Ter inleiding	9
ERIC JORINK De geest heeft geen sekse, maar het lichaam? Descartes en het onderzoek van zeventiende-eeuwse Nederlandse anatomen naar de fysieke verschillen tussen man en vrouw	21
ANGELA VANHAELEN 'Jan moet zitten spinnen, wiegen, want Griet heeft hem overmant' Seksestrijd in de <i>Jan de Wasserprenten</i>	41
THEO VAN DER MEER 'Der vrouwen sex gelyk' Sekse en sodomie in de vroegmoderne Republiek	57
WILLEKE LOS Natuur of opvoeding? Sekse in achttiende-eeuwse pedagogische geschriften	77
EVELINE KOOLHAAS-GROSFELD In kracht en kloekheid gelijk Sekse in de <i>Natuurlijke historie van Holland</i> van Johannes le Francq van Berkhey	97
ELLEN KROL Onbehagen bij de vrouw Nederlandse reacties op Duitse 'geslachtskarakters', 1800-1840	117
STEFAN DUDINK 'Voor haardsteden en altaren' Mannelijkheid en de Nederlandse natie in de vroege negentiende eeuw	137

ULLA JANSZ	157
De zeden en de natuur	
Het belang van Multatuli's opvattingen over sekse voor de vrouwenbeweging	
MYRIAM EVERARD	175
'Mensch-boven-de-seksen'	
Het radicale denken over sekse in de eerste feministische golf	
ERICA VAN BOVEN	201
De kwaal der eeuw	
Sekse en het cultuurdebat in het interbellum	
ANNEMIEKE VAN DRENTH	223
Van zielenroerselen tot sekseverschillen	
De vrouw als katalysator in het denken over de psyche in Nederland, 1900-1960	
RISK HAZEKAMP	241
<i>Gender Works</i>	
LOUIS VAN DEN HENGEL	251
Transposities	
Risk Hazekamp en de kunst van gender	
MIEKE AERTS, GEERTJE MAK, MARJAN SCHWEGMAN EN IRIS VAN DER TUIN	261
Sekse als vraagstuk	
Een rondetafelgesprek over vrouwenstudies en genderstudies	
Over de auteurs	279
Namenregister	283

Woord vooraf

Enige tijd geleden benaderden Myriam Everard en Ulla Jansz de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* om te overleggen over een speciale uitgave die past binnen de doelstelling van het *Jaarboek*: het uitdragen van gender- en vrouwengeschiedenis en bijbehorende actualiteiten aan de hand van themapublicaties. Het onderwerp voor de speciale uitgave betrof de geschiedenis van het begrip sekse in Nederland door de eeuwen heen. De artikelen waren al verzameld en het doel was verdere bewerking voor een bundel onder redactie van Everard en Jansz. Gezien het thema en het grondige onderzoek dat ernaar gedaan was, meende de vaste Jaarboekredactie dat dit een uitstekende gelegenheid was om buiten de reguliere jaarboeken de mogelijkheid voor extra nummers in het leven te roepen.

Het eerste *JVG Xtra* ligt nu voor u. Wij willen de gastredacteuren heel hartelijk bedanken voor hun inzet voor de totstandkoming van dit eerste Extra nummer. De reguliere Jaarboekredactie hoopt dat dit nummer zal stimuleren tot voorstellen voor meer thema's of projecten die als toekomstige *JVG Xtra* gepubliceerd kunnen worden.

Eveline Buchheim, Saskia Bultman, Marjan Groot, Evelien Walhout, Ingrid de Zwarte

Een geschiedenis van het begrip sekse

Ter inleiding

MYRIAM EVERARD EN ULLA JANSZ

Niet zo lang geleden was het nog gewaagd om te zeggen dat het begrip sekse – in deze bundel gebruikt als algemene term voor onderscheid maken tussen mannen en vrouwen, mannelijkheid en vrouwelijkheid – een geschiedenis heeft en dus geen vanzelfsprekende, onveranderlijke categorie is. Dat een op het oog natuurlijke categorie als sekse niet door de eeuwen heen zichzelf gelijk is gebleven en dat wij bijgevolg niet vanzelf weten wat in een andere tijd en plaats mannelijk heet en wat vrouwelijk, waarin de onderscheidenheid van mannen en vrouwen gelegen is en hoe die begrepen wordt, en dat een historicus zich daar niet alleen van bewust moet zijn, maar ook een taal moet ontwikkelen om het daarover te hebben, kon zelfs onder (gender)historici weerstand oproepen. Maar vandaag de dag – we schrijven juni 2018 – kan het niemand ontgaan dat sekse verandert waar we bij staan. Alleen al het feit dat we de laatste tien, vijftien jaar in toenemende mate het Engelse woord ‘gender’ gebruiken voor datgene waarvoor het Nederlands tot voor kort drie woorden kende – het veelomvattende ‘sekse’, het meer specifieke ‘geslacht’ en het ouderwetse ‘kunne’ – laat zien dat sekse een geschiedenis heeft waaraan momenteel een nieuw hoofdstuk wordt toegevoegd.

Sinds de succesvolle introductie van gender, bedoeld om onderscheid te kunnen maken tussen de sociale, veranderlijke betekenis van sekse (gender genoemd) en de ogenschijnlijk harde, biologische verschillen tussen de geslachten (verwarrenderwijze sekse genoemd), zijn tal van nieuwe woorden ontstaan. Ontstaan én ingeburgerd: van genderkliniek, genderteam, gendertherapeut, via gendervariantie, genderexpressie, genderdysforie, genderfluiditeit, genderdivers, genderneutraal, genderqueer, genderkinderen en natuurlijk genderidentiteit naar transgender – een woord dat inmiddels ook al weer allerlei samenstellingen kent, als bijvoorbeeld transgenderdiscriminatie, transgenderactivist, en transgenderwet. Opmerkelijk genoeg maken oudere woorden zoals geslachtshormoon sinds kort een *come back*, en worden nieuwe woorden gevormd die op het oude, terzijde geschoven woord geslacht teruggrijpen, zoals geboor-

tegeslacht, geslachtsverandering en geslachtsregistratie.¹ Het meest centrale woord in deze serie nieuwe woorden, transgender, heeft zich, veelal in zijn verkorte vorm trans, bovendien ook van zelfstandig tot bijvoeglijk naamwoord ontwikkeld, met weer talrijke mogelijke uitbreidingen als transvrouw (ook geschreven als trans vrouw – voor een verhelderende toelichting op deze schrijfwijze zie het artikel van Louis van den Hengel), transman, transpersonen, transcafé, transgevoel, transidentiteit.

Een dergelijke explosieve taalontwikkeling is een zeker teken van een kennisveld in beweging.² En niet alleen een kennisveld. Een nauw daarmee samenhangend geheel van praktijken is in beweging gebracht dat, via nieuwe medische ingrepen in de daartoe opgerichte genderklinieken, aan steeds grotere groepen mensen de maakbaarheid van sekse (in deze context geslacht genoemd) demonstreert. De maalstroom waarin sekse terecht is gekomen vraagt om een reflectie op sekse als begrip met een geschiedenis, zeker nu de nieuwe woorden en nieuwe praktijken in brede kring worden begrepen als uitdrukkingen van een tijdloze waarheid die pas nu we er het juiste vocabulaire en de juiste techniek voor hebben ten volle ontdekt en geleefd kan worden. Of, zoals Alex Bakker het in zijn geschiedenis van transgenders in Nederland recent verwoordde: ‘Transgenders hebben altijd bestaan. Het woord niet, het concept evenmin – maar de mensen wel.’³ Maar dat is nu juist de vraag. Of eigenlijk, sinds Foucaults *Les mots et les choses* en de *linguistic turn*, niet meer de vraag.⁴ Er zijn tegenwoordig immers nog maar weinig historici die zo’n absoluut onderscheid tussen de woorden en de mensen, of tussen concepten en de geleefde werkelijkheid, verdedigbaar vinden. Dat neemt niet weg dat de opvatting van het tijdloze, onveranderlijke bestaan van de mensen (hier: transgenders) achter de veranderlijke woorden – *zonder* de woorden zelfs – in deze tijd van gloednieuwe concepten nog altijd wijdverbreid is. Het is die opvatting waarmee deze bundel over de begripsgeschiedenis van sekse in discussie gaat.

De hier bijeengebrachte artikelen over de begripsgeschiedenis van sekse zijn het resultaat van een project dat oorspronkelijk geconcipeerd was als deel in de reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis, die in de tweede helft van de jaren 1990 onder auspiciën van het Huizinga Instituut voor Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam van start ging. Dit initiatief sloot aan bij twee omvangrijke internationale begripshistorische projecten: het achtdelige *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (1972-1997) van Reinhart Koselleck en het inmiddels eenentwintigdelige, nog altijd niet voltooid *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (1985-2017) van Rolf Reichardt, en maakte deel uit van een internationaal samenwerkingsverband, de History of Political Social Concepts Group, die als History of Concepts Group nog altijd bestaat. Het idee was om naar voorbeeld van genoemde buitenlandse projecten de geschiedenis van Nederland te beschrijven aan de hand van de begripsgeschiedenis van een aantal kenmerkende ‘grondbegrippen’, dat wil zeggen ‘begrippen die gedurende lange tijd een prominente en centrale rol in het maatschappelijk verloop hebben gespeeld’.⁵ Anders dan de buitenlandse voorbeelden wees men in Nederland niet al bij voorbaat een cruciale periode aan waarin de grondbegrippen zich definitief in hun moderne betekenis gevestigd zou-

den hebben (de 'Sattelzeit') – in Duitsland tussen 1750 en 1850, in Frankrijk tussen 1680 en 1820 – maar werd besloten de onderzoeksperiode ruim te nemen: van de zestiende eeuw, de eeuw van de Opstand, tot de eenentwintigste eeuw.

Na de delen *Vaderland* (1999), *Vrijheid* (1999) en *Beschaving* (2001), waarin sekse als categorie van verschil in ieder opzicht ontbrak, was *Burger* (2002) het eerste deel in de reeks waarin, in een afzonderlijk artikel over het begrip burgeres, plaats was ingeruimd voor sekse als een categorie.⁶ De seksespecifieke aspecten van de (mannelijke) burger bleven daarentegen ononderzocht, zoals ook vaderland, vrijheid en beschaving geen sekse kenden. Eerder dan zich hierover te beklagen, dachten de beide auteurs van het artikel over de burgeres, Mieke Aerts en Myriam Everard, dat sekse een eigen begripshistorisch onderzoek verdiende, als een begrip dat, net als vaderland of vrijheid, al lange tijd een prominente en centrale rol in het maatschappelijk vertoog speelt. De coördinatiecommissie Nederlandse Begripsgeschiedenis heeft dat idee verwelkomd, en in 2004 werd het groene licht gegeven om, onder de werktitel *Kunne*, een nieuw deel samen te stellen.

Dat was een vernieuwing in het veld van de begripsgeschiedenis. In Nederland, maar ook internationaal. In de *Geschichtliche Grundbegriffe* is 'Geschlecht' niet als groundbegrip opgenomen, al heeft de Duitse genderhistorica Ute Frevert, om die omisatie te repareren, na de afronding van dat project op eigen titel nog wel een aanvulling gepubliceerd.⁷ In het *Handbuch* heeft het begrip 'sexe' tot op heden evenmin een eigen ingang; wel heeft 'femme' een lemma gekregen.⁸ Interessant genoeg hield de Finse politiek filosoof Tuija Pulkkinen, tegenwoordig hoogleraar genderstudies aan de Universiteit van Helsinki, in 2001 op een congres van de History of Political Social Concepts Group een pleidooi voor een 'History of Gender Concepts' en, om de achterstand in de begripsgeschiedenis op dit punt in te halen, meteen maar voor een internationaal vergelijkend onderzoek naar 'gender concepts as political concepts'.⁹ Dat internationaal vergelijkend onderzoek is er niet gekomen, maar *Sekse* beschouwen wij graag als het eerste, Nederlandse, deelonderzoek.

Het *Kunne*-project was al evenzeer een vernieuwing binnen het vakgebied dat de nieuwe redactie, in 2004 uitgebreid met Agnes Sneller, als gemeenschappelijke achtergrond had: vrouwenstudies – toen al genderstudies geheten. Voor een begripsgeschiedenis van sekse was genderstudies natuurlijk een vruchtbare voedingsbodem. Daar gaat het immers niet, of niet alleen, om de positie van vrouwen (al dan niet in relatie tot mannen), maar om sekse als een centrale maatschappelijke categorie. Binnen genderstudies werd (en wordt) dan ook niet alleen onderzoek gedaan naar concrete vrouwen- en mannenlevens, maar evenzeer naar het (metaforisch) gebruik van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dat had begin deze eeuw al een grote hoeveelheid onderzoek opgeleverd naar de productie en werking van sekse op allerlei terrein: de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen in het huwelijk, het definiëren van sommige soorten arbeid als vrouwenarbeid of mannenwerk, seksespecifiek taalgebruik, of seksemetaforen in laboratoriumresearch naar hormonen. Op die manier had genderstudies duidelijk gemaakt dat sekse niet vanzelf spreekt, maar op allerlei momenten en plaatsen, in heden en verleden, wordt 'gemaakt'. Paradoxaal genoeg

echter ging juist het consistent aandacht vragen voor het belang van sekse als maatschappelijk categoriseringsprincipe niet gepaard met veel aandacht voor het feit dat die categorisering als zodanig een geschiedenis heeft. De historische veranderlijkheid van gebruikte noties en termen werd meestal ingezet om tot een reconstructie van de sociale werkelijkheid daarachter te komen, en minder als een sociale praktijk op zichzelf begrepen en onderzocht. Zelfs het spraakmakende artikel van de Amerikaanse historica Joan Scott, dat tot een nieuwe blik en ook tot veel nieuw onderzoek heeft geïnspireerd, laat de historische dimensie van 'gender' zelf geheel buiten beschouwing.¹⁰ In die leemte zou *Kunne* gaan voorzien.

En zo zette in 2005 een multidisciplinair onderzoeksteam, bestaande uit historici, historisch-letterkundigen, wetenschapshistorici, een kunsthistoricus, een taalkundig historicus, een politicoloog, een godsdiensthistoricus, en enkele sociale wetenschappers, zich aan een onderzoek naar het begrip 'sekse', met inbegrip van de in het Nederlands taaleigen bestaande verwante begrippen 'geslacht' en 'kunne'. Van deze drie werd in de beoogde onderzoeksperiode – van de vroegmoderne Republiek tot heden – sekse het meest gebruikt en dat ook in een bredere betekenis dan de beide andere begrippen. Kunne en geslacht in de betekenis van 'personen die tot een van beide seksen behoren' (*WNT*), fungeerden als synoniemen, waarbij geslacht daarnaast nog de algemenere betekenis had van soort, en specifiek, van de groep nakomelingen van één stamouder (veelal: stamvader). Het begrip geslacht heeft in zijn verschillende betekenissen tot op de dag van vandaag standgehouden, kunne is in de loop van de tijd echter verengd tot een aanduiding die vrijwel uitsluitend in ambtelijk spraakgebruik terug te vinden is. Dat alles opgeteld maakte dat in de praktijk van het onderzoek 'sekse' en niet 'kunne' de gemeenschappelijke noemer werd. Het eind twintigste eeuw uit het Engels geïmporteerde 'gender', met zijn aanvankelijk louter culturalistische inslag (sekse in haar sociale, culturele en psychologische aspecten, met uitsluiting van alles wat het lichaam betreft), dat, inmiddels in het Nederlands ingeburgerd geraakt, steeds meer betekenselementen in zich lijkt op te nemen, kwam daarvoor vanzelfsprekend niet in aanmerking.

Inzet was, om aan de hand van een aantal relevante bronnenverzamelingen (van anatomische observaties tot en met romans), met inbegrip van dito beeldmateriaal (van centsprenten tot en met fotografisch werk), de geschiedenis van het begrip sekse zoals dat in een bepaalde tijd in een bepaalde context in zijn ruimere betekenisveld (met begrippen als man, vrouw, mannelijk, vrouwelijk, geslachtloos, natuur en natuurlijk, de Franse leenwoorden feminisme en seksualisme, het uit Amerika geïmporteerde seksisme, en samenstellingen als geslachtswezen, geslachtsleven, sekseverschil, seksekarakter, sexe(n)strijd) inhoud kreeg of omstreden raakte, zoveel mogelijk in kaart te brengen. Om zo ook iets te kunnen zeggen over welke kengebieden of politieke ontwikkelingen of maatschappelijke bewegingen van belang zijn geweest voor de ontwikkelingen in het begrip sekse.

Op grond van de bestaande, buitenlandse, literatuur die ook in Nederland al op brede acceptatie kon rekenen, zou de geschiedenis van sekse in de West-Europese cultuur wel degelijk ook een soort 'Sattelzeit' kennen, een periode dus waarin veran-

deringen van zeer ingrijpende aard plaatsvonden, en wel de negentiende eeuw. Maar om welke veranderingen het precies ging en wanneer die dan wel hun beslag kregen was voorwerp van discussie. Volgen we *Making Sex* (1990) van de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur, dan zou het denken over sekse rond 1800 veranderd zijn van een 'one-sex model', waarin vrouwen werden begrepen als minder geslaagde varianten van mannen, in een 'two-sex model', waarin mannen en vrouwen als twee mensensoorten (seksen) met radicaal verschillende kenmerken en eigenschappen tegenover elkaar kwamen te staan.¹¹ Dat was een visie die goed in overeenstemming kon worden gebracht met de bevindingen van de Duitse historica Karin Hausen, die diezelfde periode al in 1976 had aangewezen als de tijd waarin, in ieder geval in Duitsland, de opvatting postvatte dat mannen en vrouwen gekenmerkt werden door twee verschillende, elkaar uitsluitende en tegelijk aanvullende 'Geschlechtscharaktere', met als uitkomst het moderne, gepolariseerde seksemodel zoals wij dat sindsdien kenden – bevindingen die door het begripshistorisch onderzoek van Frevert werden gesteund.¹²

Op basis van verspreide literatuur over de geschiedenis van (homo)seksualiteit die was geïnspireerd door het eerste deel van Michel Foucaults *Histoire de la sexualité* (1976), liet zich een tweede majeure verandering vermoeden, en wel een waarin de biomedische wetenschappen zoals die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelden een cruciale rol werd toebedeeld in de seksualisering van sekse en de categorisering van nieuwe seksualiteiten.¹³ Waarbij al meteen kon worden aangetekend dat die tweede helft van de negentiende eeuw ook de tijd was waarin door toedoen van de vrouwenbeweging de 'vrouwenkwestie' werd gepolitiseerd en de betekenis van sekse kritisch in het geding werd gebracht.

En dan was er nog een derde conceptualisering van een ingrijpende verandering in de negentiende-eeuwse geschiedenis van sekse, die zich niet zo precies chronologisch liet plaatsen maar wel maatschappelijk. In de vormingsjaren van vrouwengeschiedenis als een academische specialisatie – de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw – probeerden verschillende Amerikaanse en Engelse onderzoeksters in de negentiende eeuw, en dan vooral in de opkomst van het industrieel kapitalisme, de wortels te zoeken van wat twintigste-eeuwse feministen aanmerkten als een van de meest beklemmende aspecten van sekse: het idee dat vrouwen zich dienden te beperken tot gezin en privéleven, terwijl werk buitenshuis en openbaar leven mannendomeinen waren. Deze visie op de tegenoverstelling van privé en openbaar als het fundament van sekseverschil en sekse-ongelijkheid, waarvan de negentiende-eeuwse verschijningsvorm in de historiografie veelal werd aangeduid als de ideologie van 'separate spheres' ('gescheiden sferen') of, speciaal voor vrouwen, de 'cult of domesticity' ('huiselijkheidsideologie'), kon goed verbonden worden met inzichten als die van Hausen en Laqueur en heeft dan ook veel vroeg sociaal- en cultuurhistorisch onderzoek naar sekse beïnvloed.¹⁴ Klassiek geworden is in dat verband het werk van de Britse historici Leonore Davidoff en Catharine Hall, *Family Fortunes* (1987), waarin zij de veranderende plaats van mannen en vrouwen binnen de Engelse middenklasse tussen 1780 en 1850 beschreven.¹⁵

Bedacht op zulke verdichtingen en versnellingen in de geschiedenis van het begrip sekse, maar ook gescherpt door de kritische tegenspraak die deze inzichten uit de

jaren zeventig en tachtig inmiddels hadden opgeroepen, ging het Kunne-project van start. Het was een uitdagend project, de belangstelling om zich aan te sluiten was groot, en de intellectuele uitwisseling tussen onderzoekers met zulke verschillende academische tradities en disciplines stimulerend. Onderzoek werd gedaan, artikelen geschreven. Daarom was het spijtig dat het project na enkele jaren stil kwam te liggen. Het universitaire klimaat dat zulke uit liefde voor de wetenschap ondernomen onderzoeksprojecten maar mondjesmaat steunt zodat enkele onderzoekers zich genoodzaakt zagen om zich terug te trekken, de reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis die voortijdig een stille dood stierf, en de redactie die zich door omstandigheden gedwongen zag een stapje terug te doen, dat alles maakte dat de voortgang kort voor de afronding stokte. Aangeraakt door de nieuwe tijd, waarin het begrip gender niet alleen tot het algemeen spraakgebruik is doorgedrongen, maar de ontwikkelingen rond gender ook een verbazingwekkende vaart nemen terwijl de historische dimensie van zulke veranderingen geheel buiten beeld lijkt te blijven, is in 2017 het Kunne-project nieuw leven ingeblazen. Het resultaat daarvan is onder een vernieuwde titel en in geactualiseerde vorm in deze bundel bijeengebracht.

Sekse. Een begripsgeschiedenis is geen alomvattende geschiedenis van het begrip sekse. Dat staat de stand van het onderzoek niet toe. De veertien artikelen – het foto-essay en het rondetafelgesprek daarbij inbegrepen – vormen veeleer een verzameling van *capita selecta* uit die geschiedenis. Niettemin maken die het wel degelijk mogelijk om enkele ontwikkelingen te schetsen en een aantal bevindingen nader uit te lichten die de geschiedenis van het begrip sekse duidelijke contouren geven.

Hoeveel er over de ontwikkeling van het begrip sekse ook nog uit te zoeken valt, en hoe moeilijk het ook is om met wat ons nu ter beschikking staat een vaste lijn te trekken tussen de zeventiende eeuw en heden, duidelijk is wel dat begin- en eindpunt van die lijn onnoemelijk ver van elkaar liggen als het gaat om de vraag waar sekse gelokaliseerd wordt. Waar sekse in de zeventiende eeuw gezocht én gevonden werd is in het lichaam, dat de geheimen van sekse prijs gaf op de snijtafel van anatomen die het ontleedden tot een waarneembaar onderscheid tussen twee eigenstandige mensensoorten, mannen en vrouwen, zoals Eric Jorink in zijn bijdrage laat zien. Vandaag de dag zien we dat sekse – nu gender – zich openbaart in een als authentiek ervaren genderidentiteit – het gevoel van wel of juist niet van een bepaald geslacht te zijn dat niet noodzakelijkerwijs samenvalt met het geboortegeslacht – waaraan het lichaam dat niet overeenkomt met de ervaren genderidentiteit op de operatietafel van de plastisch chirurg kan worden aangepast. Tussen deze twee uitersten volgt sekse een niet geheel gelijkmatig parcours, waarvan de richting er niettemin een is van toenemende verinnerlijking en individualisering. Zetelt sekse in de zeventiende eeuw eerst en vooral in het lichaam, en bij uitbreiding in uiterlijke kenmerken als kleding en manieren van doen, zoals de zeventiende- en achttiende-eeuwse centsprenten in de analyse van Angela Vanhaelen zichtbaar maken, vanaf het begin van de negentiende eeuw migreert sekse ‘naar binnen’. In dit proces van verinnerlijking is sekse aanvankelijk vooral te vinden in het zogenoemde seksekarakter, het uit Duitsland geïmporteerde ‘Geschlechts-